

ΣΚΕΨΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ

Αποσπάσματα σημειώσεων από το Τριήμερο Βιωματικό/ Εκπαιδευτικό Σεμινάριο «Ονειρογνωσία» (12-14 Απριλίου 2013).

Σάββας Μπακιρτζόγλου, Πρόγραμμα Επέκεινα-Ψυχαναλυτική Πράξη

Απόσπασμα 1^ο: Γενικά περί του ονείρου

«Με σκληρή δουλειά και ευτυχείς συγκυρίες μια ψυχανάλυση μπορεί να διακόψει κάθε νευρωτική συμπτωματολογία του αναλύομένου, κάθε εκδραμάτιση (acting out), όλα τα νευρωτικά lapsi και μπορεί να καταστήσει τον πρώην ασθενή την επιτομή της κανονικότητας (ψυχικής υγείας). Εντούτοις το άτομο δε θα σταματήσει ποτέ να βλέπει, ανορθόδοξα, ενστικτώδη και αλλόκοτα όνειρα, μια συνεχιζόμενη απόδειξη της ατέρμονης δραστηριότητας του ασυνειδήτου της ψυχής μας». **Kurt Eissler** (προσωπική αλληλογραφία με τον Ralph Greenson)

Πρόκειται για μια μοναδική μορφή ψυχικού φαινομένου, μια ψυχική λειτουργία που παράγεται κατά τη διάρκεια μιας ειδικής φάσης του ύπνου. Είναι μια πηγή φαντασίας αλλά συνιστά και μια δεξαμενή φαντασίας. Αφορά σε μια ψυχική παραγωγή αινιγματικού χαρακτήρα αποτελούμενη κυρίως από **οπτικές εικόνες**¹ και **αναπαραστάσεις** οι οποίες διαφεύγουν της συνείδησης αυτού που ονειρεύεται. Το όνειρο είναι φτιαγμένο από **αυτόματες δραστηριότητες** οι οποίες διαφεύγουν της προσοχής του ονειρευμένου ενώ η «ουσία» του, δηλαδή η σειρά των εικόνων του, εξελίσσονται σε ένα δράμα κατά το μάλλον ή το ήττον αδιάλειπτο. Η συνειδησιακή κατάσταση του ονειρευμένου είναι τέτοια ώστε εκείνος να πιστεύει στην πραγματικότητα του ονειρικού του δράματος. **Πολύ συχνά το υποκείμενο που ονειρεύεται περιλαμβάνεται στο όνειρο είτε ως δρών πρωταγωνιστής είτε ως παρατηρητής.**

---

¹ Εντούτοις και οι υπόλοιπες αισθήσεις πέραν της οράσεως συχνά υπεισέρχονται.

Κατά τον Lewin (1958) ο ονειρευόμενος δεν ξεχωρίζει κατ'ανάγκη τον εαυτόν του ως θεατή αλλά συχνά συγχωνεύεται με τις αληθινές συγκινήσεις του ονείρου.

Οι **ονειρικές εικόνες** σχετίζονται με εξωτερικές αισθητηριακές διεγέρσεις, με έσωθεν εντάσεις, με τη συναισθηματική κατάσταση και τις ενασχολήσεις του ονειρευμένου καθώς και με τις αναμνήσεις του άλλοτε πρόσφατες και άλλοτε «αλαργινές», οι οποίες μόνο φαινομενικά είναι ξεχασμένες. Συχνά ξεχνάμε τα όνειρα όταν ξυπνάμε ενώ άλλοτε η ανάμνηση τους διακόπτεται κατά τις ώρες που ακολουθούν επειδή το περιεχόμενο τους ακόμη και το ίδιο το γεγονός ότι ονειρευτήκαμε μπορεί να είναι μπερδεμένο και απόκρυφο. Σε κάποιες περιπτώσεις όμως η ανάμνησή τους διατηρείται επ'αόριστον. Ενίοτε ενώ αισθανόμαστε ότι μπορούμε να τα διηγηθούμε ενδεχομένως να προσκρούουμε στην ατοπία αυτού που τα όνειρα «διηγούνται». Ας σημειωθεί ότι ονειρευόμαστε κατά τη διάρκεια αυτών των φάσεων του ύπνου που ονομάζουμε **παράδοξο ύπνο**² ο οποίος αντιστοιχεί στο 20 % του ύπνου του ενήλικα. Η κλινική μελέτη του ύπνου έδειξε ότι το 70 % των ατόμων τα οποία ξυπνούν κατά τη διάρκεια του **παράδοξου ύπνου** είναι ικανά με ευκολία να διηγηθούν το όνειρό τους. Ο παράδοξος ύπνος διαφέρει τόσο από οποιαδήποτε άλλη φάση του ύπνου όσο και από την κατάσταση του ζύπνιου.

Η φάση του παράδοξου ύπνου ισοδυναμεί με το όνειρο.

Κατά τη διάρκεια του παράδοξου ύπνου παρατηρήθηκαν γρήγορες οφθαλμικές κινήσεις οι οποίες αποδόθηκαν στην οπτική παρακολούθηση των οπτικών εικόνων στο μέτρο κατά το οποίο το όνειρο είναι ένα όραμα. Ο καθένας μας έχει την εμπειρία του ονείρου κατά τη διάρκεια του ύπνου. Η εμπειρία του ονείρου είναι οικουμενική : πρόκειται για την καθολικότητα της ονειρικής εμπειρίας. Η **οικουμενικότητα της ονειρικής εμπειρίας** θα όφειλε να συνεπάγεται και έναν οικουμενικό κώδικα επικοινωνίας και τη δυνατότητα επεξεργασίας του, ένα λεκτικό και συντακτικό

---

²Paradoxical sleep, sommeil paradoxal: ήδη από τον 19^ο αιώνα ο Jouveil μίλησε για την ονειρική συμπεριφορά η οποία λαμβάνει χώρα κατά την τρίτη διαβάθμιση εγρήγορσης η οποία είναι ο παράδοξος ύπνος. Χαρακτηρίζεται από γρήγορες κινήσεις των ματιών, μυϊκή ατονία, αρρυθμία αναπνοής και καρδιάς. Επίσης από απορρύθμιση της σωματικής θερμοκρασίας, από διαστολή των λεκανικών οργάνων και από στύση η οποία μπορεί ν'ακολουθείται από εκσπερμάτιση. Η ηλεκτρική δραστηριότητα του εγκεφάλου προσεγγίζει αυτήν του ζύπνιου όπως φαίνεται από το εγκεφαλογράφημα.

σύστημα λόγου χάρη το οποίο-στο μέτρο που θα το μαθαίναμε όπως μαθαίνουμε μια γλώσσα - θα μας επέτρεπε να κατανοήσουμε αυτό που «θέλει να μας πει» ένα τάδε όνειρο με τον ίδιο τρόπο που κατανοούμε αυτό που μας λέει ένα λεκτικό μήνυμα εκφρασμένο σε γλώσσα που γνωρίζουμε. Κάτι τέτοιο όμως δεν ισχύει με τα όνειρα και αυτό διότι η μοναδικότητά τους, η συνύφανσή τους με την ιδιαίτερη ζωή του ονειρευμένου και γενικότερα ο μοναδικός, παράδοξος και απρόβλεπτος χαρακτήρας των καταστάσεων των στοιχείων και των λειτουργιών τους δεν επιτρέπει τη δημιουργία και την επεξεργασία ενός συγκεκριμένου κώδικα ονείρου. Κατανοούμε τον **Ηράκλειτο** ο οποίος έλεγε : «ξύπνιοι οι άνθρωποι δεν έχουν παρά ένα κόσμο όλοι μαζί, ενώ στον ύπνο ο καθένας τους στρέφεται προς τη μοναδικότητα.»³.

Ιδού η φράση που εισαγάγει την πλειονότητα των ονειρικών επεισοδίων: «Είδα ένα όνειρο» ή «Έκανα ένα όνειρο...» ή «Ονειρεύτηκα ότι...». Να λοιπόν φράσεις πάντα στον αόριστο χρόνο!

Το όνειρο του ξύπνιου: Το να πει κάποιος ότι ονειρεύεται σε χρόνο ενεστώτα σημαίνει κάτι τελείως διαφορετικό. Αναφέρεται στη **φαντασία** η οποία προσιδιάζει στην κατάσταση του ξύπνιου ή σε μια συνειδητή επιθυμία ή σε μια ουτοπία αποδεκτές από τη συνείδησή μας. Πράγματι η λέξη **όνειρο** κυρίως μετά τον 18^ο αιώνα συνυποδηλώνει επίσης μια ενσυνείδητη διαδικασία: πρόκειται για τη φαντασία καταστάσεων έξω από τους περιορισμούς της πραγματικότητας π. χ ονειροπόληση, οπτασία, όραμα, ρεμβασμό κ.λ.π.

Το όνειρο της νυκτός: Αφορά στις **απωθημένες επιθυμίες** που πλήττουν τον ψυχισμό μας και ζητούν να εκπληρωθούν. Το όνειρο του κοιμώμενου προσημαίνεται από τη χρήση του αορίστου χρόνου η οποία τον τοποθετεί στη θέση του αφηγητή. Πρόκειται για μια μοναδική και προσωπική εμπειρία και ως εκ τούτου δεν μπορεί να αναπαραχθεί μολονότι ορισμένα ονειρικά σενάρια μοτίβα ή περιεχόμενα, επαναλαμβάνονται (επαναλαμβανόμενα όνειρα) στη διάρκεια μιας μακράς περιόδου της ζωής ή κατά τη διάρκεια όλης της ζωής εν είδει «ονειρικής επωδού». Βλέπουμε όνειρα τα οποία είναι όπως και τα βιώματα, οι πραγματικές μας εμπειρίες. Όνειρα κάθε είδους: λιγότερο ή περισσότερο πλούσια, λιγότερο ή περισσότερο κοινότυπα.

Τα όνειρα «φτάνουν» στον ονειρευόμενο, όπως προκύπτουν στο άτομο σε εγρήγορση (στον ξύπνιο) τα διάφορα γεγονότα τα οποία τον εντυπωσίασαν , τα οποία τον κυριεύσαν και με τον ένα ή τον άλλο τρόπο μετέβαλαν την ύπαρξή του. Όμως είναι

---

³ Dictionnaire de la psychanalyse, p. 752, Encyclopaedia Universalis, Paris, 2001.

το μη πραγματικό των ονειρικών επεισοδίων που τα διαφοροποιεί από την πραγματικότητα των εμπειριών και βιωμάτων. Ο ονειρευόμενος είναι ημιπαράλυτος και ξεκομμένος από τον εξωτερικό κόσμο. Καθώς επανέρχεται στην κατάσταση του ξύπνιου έχει την αίσθηση ότι κάτι έλαβε χώρα σε αυτόν ή στην ψυχή του για το οποίο ούτε την πρωτοβουλία πήρε και ούτε μπορεί να το εξηγήσει.

Πρόσφατες μελέτες έδειξαν ότι η στέρηση του ύπνου μπορεί να προξενήσει σοβαρές συγκινησιακές και ψυχικές διαταραχές.

Σύγχρονες έρευνες από τον κόσμο των νευροεπιστημών έδειξαν ότι ορισμένες από τις κεντρικές έννοιες του Freud σχετικά με τα όνειρα μπορούν να επιβεβαιώνονται επιστημονικά από μια άλλη πηγή (Solms 1998).

2^ο ΜΕΡΟΣ: Ιστορικό

Ανέκαθεν το όνειρο προσήλκυσε το ενδιαφέρον των λαμπρότερων πνευμάτων. Λόγω του αινιγματικού του χαρακτήρα δεν έπαψε να απασχολεί τους ανθρώπους από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Γενικά ο αρχαίος κόσμος είχε προσδώσει σ'αυτά υπερφυσικές και προφητικές σημασίες και νοήματα θεωρώντας ότι εκεί μπορούν να υπάρχουν κρυφά μηνύματα των θεών ή σημάδια για γεγονότα που πρόκειται να συμβούν στο μέλλον.

Από αρχαιοτάτων χρόνων τα γραπτά αναφέρονται στον ιδιάζοντα και παράδοξο χαρακτήρα του ονείρου, στην αντίφαση ανάμεσα στην παγκοσμιότητα τους από τη μια και την ταυτόχρονη μοναδικότητα τους από την άλλη.

Ο γέρο Αριστοτέλης, όπως τον αποκαλούσε ο Freud ⁴, έλεγε πως το όνειρο είναι η δραστηριότητα της ψυχής του ονειρευόμενου. Είναι αλήθεια ότι ο πρώτος προσπάθησε να το εξηγήσει επιστημονικά υποστηρίζοντας πως το ενύπνιον, είναι πλάσμα της φαντασίας μας, μια κίνηση της ψυχής. Μια άλλη ιστορική απόπειρα επιστημονικής προσέγγισης του ονείρου καταγράφεται το 2^ο μΧ. αιώνα και είναι τα «Ονειροκριτικά» του Αρτεμίδωρου.

---

⁴ Freud , «Συμπλήρωμα Μεταψυχολογίας επί της διδασκαλίας του Ονείρου»

Γενικά οι αντιλήψεις ότι ένα όνειρο έχει προβλεπτική αξία όχι μόνο για τον ονειρευόμενο αλλά και για τα εικονιζόμενα σε αυτό πρόσωπα, ή ότι το ίδιο μπορεί ν'αποτελεί προνομιακό τρόπο επικοινωνίας με το θείο, διατηρήθηκαν ατόφιες από τη λαϊκή παράδοση μέχρι σήμερα.

Από το Μεσαίωνα και ύστερα η στάση των φιλοσόφων είναι αντιφατική. Αντιθέτως στην Βυζαντινή περίοδο, στους Πατέρες της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας και στους βυζαντινούς συγγραφείς βρίσκουμε στοιχεία αναφορικά με το ψυχικό όργανο του ανθρώπου, και μάλιστα για την διαδικασία του ονείρου, στα οποία μας εντυπωσιάζει η ομοιότητα τους με τη φρουδική θεωρία. Τω όντι, στους βυζαντινούς συγγραφείς το όνειρο θεωρείται ότι διέπεται από το παθητικό (ασυνείδητο). Εδώ καταγράφονται και μεταφέρονται όλες οι ενορμήσεις οι οποίες λογοκρίνονται, οι επιθυμίες που δρουν με την αρχή της ηδονής («Φιλοκαλία» Πατέρων). Την ύπαρξη των λιβιδινικών ονείρων τονίζει ο Τιμόθεος Αλεξανδρείας (4^{ος} αιώνας) ⁵.

Αργότερα και μετά το τέλος του δυτικού Μεσαίωνα την εποχή της Αναγέννησης, ο Καρτέσιος (Rene Descartes 1596-1650) υποτίμησε την ονειρική δραστηριότητα θεωρώντας την ως ψευδή, κίβδηλη, άτοπη και μωρή, όπως ο λόγος των παραφρόνων. Αντίθετα ο Σπινόζα (B. Von Spinoza (1632-1677) απέδωσε στο όνειρο μια ιδιαίτερη θέση. Στα μεταγενέστερα χρόνια το όνειρο βρίσκεται στο επίκεντρο των θεωριών της πλειοψηφίας του γερμανικού ρομαντισμού με πρωτεργάτες τους Σέλλινγκ / W. Von Schelling (1775-1854), Νίτσε/ F. Nietzsche (1844-1900), Σόπενουερ /A. Schopenhauer (1788-1860).

Οι Γάλλοι είναι σκεπτικιστές. Οι Μονταίν/ Montaigne (1533-1592) και Πασκάλ / Pascal (1623-1662) προβληματίζονταν με το αν θα μπορούσε να έβρισκε κανείς ένα κριτήριο ικανό να διακρίνει το όνειρο από την πραγματικότητα, την αυταπάτη από την αλήθεια. Κατά τον Πασκάλ η ζωή είναι ένα όνειρο λιγότερο ασταθές. Ο Μονταίν

---

⁵ Θεοχαράκης Ν. και συνάδελφοι, «Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής 2004», Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και Πανεπιστημίου Αθηνών.

αναρωτιόταν αν θα οφείλαμε να πιστέψουμε ότι οι σκέψεις και οι πράξεις μας δεν είναι παρά ένα όνειρο, ενώ η εγρήγορση ένα είδος ύπνου⁶.

Η σύγχρονη δυτική σκέψη με εκπροσώπους, όπως Μπεργκσόν / Bergson (1859-1941) και Χούσερλ / Husserl (1859-1938), κατανοούν την πραγματικότητα ως ένα σύνολο ονείρων καλά δεμένων μεταξύ τους, όπως και οι προγενέστεροι αυτών Λάιμπνιτς / Leibniz(1646-1716) και Καντ / Kant (1724-1804), πλην του Χέγκελ / G. W. Hegel (1770-1831) ο οποίος το απέρριψε. Ενδιαφέρθηκαν, επίσης, για το όνειρο ψυχίατροι της δυναμικής ψυχιατρικής, μακρινοί πρόγονοι του Freud, όπως ο von Schubert (1780-1860).

Η παρακμή του ρομαντισμού σηματοδότησε την ανάπτυξη της θετικής σκέψης η οποία, όπως έδειξε ο M. Foucault (1926-1984) κατέταξε την *αλογία* στην τάξη της αρρώστιας. Κατά τους οπαδούς της θετικής σκέψης το όνειρο περιορίστηκε ως ένα καθαρό προϊόν της εγκεφαλικής δραστηριότητας και ως εκ τούτου θεωρήθηκε άνευ νοήματος. Οι φυσιολόγοι των αρχών του 19^{ου} αιώνα ενδιαφέρθηκαν για τις βιολογικές λειτουργίες της ονειρικής διαδικασίας κατά τη διάρκεια του ύπνου. Αυτοί αντιτάχτηκαν στην κλασική παράδοση η οποία αναγνωρίζει την *αναπαραστατική σημασία της ονειρικής εικονοποίησης*.

Οι A. Maury, K. Scherner και ο μαρκήσιος Henry de St. Denis αντίθετα από τους οπαδούς της θετικής σκέψης εξέτασαν το όνειρο ως εκδήλωση της ψυχικής δραστηριότητας. Σε αυτούς προστέθηκε ο Freud ο οποίος θεμελίωσε τις τεχνικές ως προς την διερεύνηση της (εσωτερικής) ψυχικής ζωής του ανθρώπου σε έναν αιώνα (19^{ος}) που ήταν αφοσιωμένος αποκλειστικά και μόνο στην εξερεύνηση του φυσικού περιβάλλοντος. Υποστήριξε ότι κατά τους καιρούς που μπορούμε να ονομάσουμε προεπιστημονικούς οι άνθρωποι δεν ενοχλούνταν να ερμηνεύσουν το όνειρο. Όταν το θυμόνταν καθώς ξυπνούσαν, το ελάμβαναν σαν μια πληροφορία είτε καλοδεχούμενη είτε εχθρική από τις ανώτερες δυνάμεις, τους θεούς και τους δαίμονες. Με την εκκόλαψη του κόσμου της επιστημονικής σκέψης, όλη αυτή η μυθολογία η πλούσια

---

⁶Αυτό μας θυμίζει, τηρουμένων των αναλογιών, την κεντρική περί του βίου αντίληψη των Ορφικών την οποία ο Ευριπίδης συνόψισε ως εξής: « *Τις δ' οιδεν ει ζην μεν τουθ' όπερ κέκληται θανειν, το δε ζην θνήσκειν εστί*» (ποιος ξέρει εάν η ζωή είναι αυτό το οποίο καλείται θάνατος και θάνατος αυτό που καλείται ζωή). Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «ΗΛΙΟΥ», τόμος ιε', σελ. 77.

σε πολλαπλά νοήματα μεταφέρθηκε στην ψυχολογία, και στις μέρες μας δεν μένει παρά μια μικρή μειοψηφία ανάμεσα στους καλλιεργημένους ανθρώπους, η οποία εννοεί να αμφιβάλλει για το γεγονός πως το όνειρο είναι πράγματι μια ψυχική λειτουργία η οποία προσιδιάζει στον ονειρευόμενο.

Από την εγκατάσταση του ιατρικού θετικισμού και εντεύθεν ο λόγος της επιστήμης δεν έχει «λόγια» για το όνειρο, δεν το «χωράει» : το όνειρο δεν μπορεί να πει κάτι το οποίο να μπορεί η επιστήμη να ακούσει. Υπάρχει κυριαρχία του μοντέλου αυτού στο σύγχρονο λόγο και τη σύγχρονη κοινωνική οργάνωση όπου η αποκρυπτογράφηση και η ανάγνωση των συμβόλων λαμβάνονται ως φαντασιοπληξίες των πρωτογόνων οπότε το όνειρο καταλήγει να χάνει κάθε πραγματικότητα και να αποτελεί τίποτα παραπάνω παρά μια αυταπάτη. Ο Λόγος της Γνώσης (συλλογικών των σοφών στο οποίο προεξάρχουν τα πρώτα πρόσωπα ενικού και πληθυντικού *Εγώ, Εμείς*) αποκηρύττει το ακατάληπτο και ασύλληπτο του ονείρου, δεν δίνει προσοχή στο έκδηλο περιεχόμενο κι ούτε επερωτά το λανθάνον νόημά του.

Κάθε φορά που στην ιστορία αναγνωρίσθηκε η αξία της ονειρικής δραστηριότητας προέκυψε και το ζήτημα της ερμηνείας των ονείρων. Στο δεύτερο κεφάλαιο του κορυφαίου έργου του Freud « *η ερμηνευτική των ονείρων*» («*die Traumdeutung*») ο συγγραφέας μιλά για εγχειρίδια εβραϊκά, αραβικά, ιαπωνικά, κινέζικα και ινδικά τα οποία είχαν καταγράψει την παράδοση της ερμηνευτικής των ονείρων. Στις παραδοσιακές κοινωνίες το όνειρο αντηχεί τους μύθους, τους θρύλους, τα παραμύθια και η ερμηνεία του είναι αντικείμενο του μάγου ή του αρχηγού. Και ιδού το βήμα μπροστά που ο Freud προτείνει στο δεύτερο κεφάλαιο της Ερμηνευτικής του : είναι ο ίδιος ονειρευμένος ο οποίος αποτελεί την πηγή της ερμηνείας του ονείρου διαμέσου των συνειρμών που κάνει κατά την αφήγησή του. Αυτή η προσωπική συμβολική (συμβολισμός) των ονείρων ξεδιπλώνεται σιγά-σιγά στην πορεία μιας ανάλυσης. Αυτός που ονειρεύεται αποδεικνύεται ότι είναι ο ασυνείδητος φορέας της ερμηνείας του ονείρου του και έτσι αυτή δεν αποτελεί πλέον το αντικείμενο της μεγάλης χαράς του ερμηνευτή, όπως κατά την αρχαιότητα ή όπως συμβαίνει με τις περίεργες εξηγήσεις ονείρων του W. Stekel⁷.

---

⁷W. Stekel (1868- 1940) : Αυστριακός γιατρός και ψυχαναλυτής. Αποτέλεσε μαζί με τον M. Khane , R. Reiter και τον A. Adler το τέταρτο μέλος της ψυχολογικής εταιρείας της Τετάρτης η οποία το 1908 έγινε η WIENER

Εν κατακλείδει, ο Freud έδειξε πρώτος τον *υποκειμενικό χαρακτήρα* των ονείρων: το όνειρο ανήκει στον ονειρευόμενο. Κατά τον Ernest Jones (μαθητής και βιογράφος του) η «Ερμηνευτική των Ονείρων» είναι το σημαντικότερο έργο του ιδρυτή της ψυχανάλυσης.

Οι σουρεαλιστές με επικεφαλής τον A. Breton (1896-1966) αναγνώρισαν το όνειρο με τη φροϋδική έννοια του όρου, ως το μέσον για την ικανοποίηση μιας ασυνείδητης επιθυμίας. Η αναγνώριση αυτή δεν υπήρξε αμοιβαία από τον Freud ο οποίος ήταν πάντα επιφυλακτικός απέναντι στους υπερρεαλιστές. Πράγματι, μολονότι ο Freud απογοητεύτηκε με την- θεωρούμενη από αυτόν τον ίδιο- αποτυχία της «Ερμηνευτικής» του, δεν έσπευσε ούτε να αναγνωρίσει ούτε και να κατανοήσει εκείνους τους σουρεαλιστές συγγραφείς και ποιητές για τους οποίους το όνειρο και η ερμηνεία του αποτελούσαν τη μεγάλη περιπέτεια του αιώνα. Έτσι το όνειρο αποτέλεσε τη λυδία λίθο του αδύνατου διαλόγου ανάμεσα στον Freud και τους υπερρεαλιστές.

Υπάρχει αναλογία ανάμεσα στον μύθο και τη μορφή του ονείρου. Αμφότερα είναι μια ιστορία άλλοτε εμβρυώδης, άλλοτε πολυσύνθετη και μακρά στην οποία ο ονειρευόμενος δεν έχει πρόσβαση επί του πραγματικού, ως άτομο ομιλών και συνομιλών. Η πλοκή του ονείρου τοποθετείται και λαμβάνει χώρα σε μια άλλη σκηνή στην οποία ο ονειρευόμενος δεν έχει πρόσβαση σε συνειδητό επίπεδο. Ο Abraham συνέκρινε τους συλλογικούς μύθους με το όνειρο και βρήκε ομοιότητες. Αμφότερα

PSYCHOANALYTISCHE VEREINIGUNG (μοντέλο όλων των φροϋδικών εταιρειών μέχρι σήμερα) . Διαβάζοντας την «die Traumdeutung» έγινε ένθερμος οπαδός του Φρόιντ : «...έγινα Απόστολος του Freud και ήταν ο Χριστός μου» θα γράψει στην αυτοβιογραφία του. Έκανε ανάλυση με τον Freud για να θεραπεύσει την σεξουαλική του ανικανότητα και τον ψυχαναγκαστικό αυνανισμό του. Ο Freud αρχικά τον θαύμαζε για τις επινοητικές του δυνατότητες , αλλά γρήγορα απελπίστηκε από την έλλειψη λεπτότητας και την αναίδεια του. Το 1912 παραιτήθηκε από την Ψυχαναλυτική Εταιρεία της Βιέννης μετά από τη ρήξη του με τον αναλυτή του, χωρίς όμως ποτέ να σταματήσει να είναι οπαδός της ψυχανάλυσης. Με την είσοδο των Ναζί στην Αυστρία φεύγει στην Ελβετία και στο τέλος φτάνει στην Αγγλία (Λονδίνο) όπου και τον περίμενε λαμπρή καριέρα. Το 1949 υποφέροντας από διαβήτη και γάγγραινα στο πόδι έθεσε τέλος στη ζωή του με μια ισχυρή δόση ινσουλίνης , σε ένα δωμάτιο ξενοδοχείου. Η είσοδος των ναζί στο Παρίσι και η προοπτική της εξάπλωσης της μαύρης πανώλης στην Ευρώπη τον είχαν «βουτήξει» στη μελαγχολία.

χρησιμοποιούν μια συμβολική εικονοποίηση, είναι προϊόντα της ανθρώπινης φαντασίας, αποσκοπούν στην πραγμάτωση της επιθυμίας και υπόκεινται στη λογοκρισία και στους αμυντικούς μηχανισμούς του Εγώ. Η φιγούρα του μύθου είναι μια γλωσσική μορφή στην οποία προεξάρχει το *αυτοί (εκείνοι)*, εδώ υπάρχει αποκλεισμός του πρώτου και δεύτερου προσώπου (εμείς, εσείς). Έτσι ο μύθος λαμβάνει τη μορφή ενός διηγήματος και προκύπτει διαχρονικά από ένα δράμα που εκπληρώνεται από τρίτα πρόσωπα. Ο μύθος, όπως ο θρύλος και το παραμύθι, σε αντιδιαστολή με το όνειρο, αποκλείουν τη συμμετοχή του αφηγητή ή του ακροατή στην εκτυλισσόμενη δράση: ο αφηγητής είναι ετεροδιηγητής. Ο Ferenczi υποστηρίζει ότι οι μύθοι είναι απότοκα της παιδικής ψυχικής ζωής των λαών, ενώ τα όνειρα αναπαριστούν τους προσωπικούς (ατομικούς) μύθους.

3^ο ΜΕΡΟΣ: Το όνειρο και η ψυχανάλυση

Έχει εν πολλοίς υποστηριχτεί ο *παλινδρομικός χαρακτήρας* της ψυχαναλυτικής διεργασίας και η σχέση της με την κατάσταση της ύπνωσης και του ύπνου (Lewin, Fisher, Gill and Bremman, Macalpine, Fliess κ.ά.). Ο Lewin (1955) υποστήριξε την ιδέα ότι ο ασθενής του ψυχαναλυτικού ντιβανιού είναι κατά κάποιον τρόπο στην κατάσταση του ύπνου. Ο Lewin σχέτισε την *επιθυμία του υποκειμένου να κοιμάται* (ο ύπνος ως βιολογική ανάγκη κατά τον Freud, 1900, 1917)-κατάσταση που οδηγεί σε παλινδρόμηση των αμυνών του Εγώ-με την επιθυμία του για θεραπεία και για συνειδητοποίηση.

Κατά τον Lewin η αναλυτική κατάσταση είναι μια τροποποιημένη κατάσταση ύπνου. Η κατάσταση του ύπνου χαρακτηρίζεται από την επιθυμία του υποκειμένου να κοιμηθεί ενώ στην ψυχαναλυτική κατάσταση αυτή η επιθυμία αντικαθίσταται από την επιθυμία να κάνει ελεύθερους συνειρμούς. Ο ασθενής ξαπλώνει όχι για να κοιμηθεί αλλά για να κάνει ελεύθερους συνειρμούς. Υπό αυτό το πρίσμα η ανάπτυξη του ονείρου μπορεί να συγκρίνεται με την ανάπτυξη της αναλυτικής κατάστασης. Εδώ ο αναλυτής έχει τον ρόλο του αφυπνιστή του αναλυόμενου.

Αναλογία επίσης υπάρχει ανάμεσα στην επίδραση της *λογοκρισίας* (Υπερεγώ) ως προς τον σχηματισμό του ονείρου και την *αντίσταση* του ασθενούς στην αναλυτική διαδικασία..

Τόσο οι βιολόγοι όσο και οι ψυχαναλυτές θεωρούν ως δεδομένη τόσο την επιθυμία του ανθρώπου να κοιμάται όσο και να ξυπνά. Πρόκειται για μια περιοδικότητα

εναλλαγών φάσεων ύπνου και ξύπνιου (*ταλαντώσεις ύπνου και ξύπνιου*). Κατά τον Scott (1952) *η τέλεια ικανοποίηση του ύπνου είναι το ξύπνημα ή η πράξη του ξυπνήματος*. Εδώ γίνεται λόγος για μια ενδοψυχική επιθυμία *αφύπνισης* η οποία δουλεύει ως το κίνητρο που οδηγεί την πράξη του ξυπνήματος. Κατά τον Jekel (1945) η λειτουργία της αφύπνισης είναι σύμφυτη σε όλα τα όνειρα συνιστά δε την πεμπουσία τους και τον θεμελιώδες τους έργο. Το όνειρο συνιστά το πρωτότυπο ολόκληρης της ψυχικής δημιουργίας στη ζωή του ενήλικα.

Ο Freud υπήρξε ο πρώτος ο οποίος συνέλαβε μια μέθοδο ερμηνείας των ονείρων βασισμένη όχι σε αναφορές ξένες προς τον ονειρευόμενο, αλλά στους **ελεύθερους συνειρμούς** τους οποίους κάνει αυτός ο ίδιος που ονειρεύτηκε -ξύπνιος πλέον-κατά την αφήγηση του ονείρου του.

Κλινικό Παράδειγμα: Νέος άνδρας σε ανάλυση . Τρίτος χρόνος . Διατρέχει μια μάλλον υπομανιακή φάση της ζωής του με πλούσια ερωτική ζωή και την προσήκουσα εναλλαγή ερωτικών συντρόφων. Μιλά για τη γνωριμία του με τη Μαρίνα την οποία, παρά τους σχετικούς ενδιασμούς του, δείχνει να διαπραγματεύεται ψυχικά με διαφορετικό τρόπο (πιο σταθερό) από τον ασταθή τρόπο με τον οποίο συνδεόταν με τις άλλες κοπέλες μέχρι τώρα. Φέρνει ένα όνειρο με πρωταγωνίστρια τη Μαρίνα. Μετά την αφήγηση του ονείρου σταματά. Κάνει παύση ενός – δύο λεπτών και συνεχίζει λέγοντας : « ...*α ξέχασα να σας πω ότι το Σάββατο βρέθηκα σε έναν ενδιαφέροντα γάμο του οποίου η δεξίωση έλαβε χώρα σε έναν υπέροχο κτήμα με θέα τη θάλασσα. Πρώτη φορά βρέθηκα σε μια τέτοια δεξίωση ...*» . Ιδού ένας συνειρμός εδώ: η ξαφνική αναφορά στον γάμο θα μπορούσε ενδεχομένως να συνδέεται, με την ασυνείδητη (ή προσυνείδητη) επιθυμία του αναλυόμενου για μόνιμη σχέση με τη Μαρίνα. Σε αυτό συνάδουν : α) ο κατάφωρα «σοβαρότερος» τρόπος με τον οποίον μιλούσε για εκείνη στις συνεδρίες απ'ότι για όλες τις άλλες κοπέλες β) οι όλο και συχνότερες αναφορές του στο θέμα της μόνιμης συντροφικότητας κατά τη διάρκεια των συνεδριών.

Στο κορυφαίο έργο του « Η Ερμηνευτική των Ονείρων», το 1900, με το οποίο ο Freud εγκαινίασε την είσοδο της Ευρώπης στον 20^ο αιώνα, η ιδέα των ονείρων είναι άκρως συνδεδεμένη με αυτήν της *ερμηνείας* τους : πρόκειται για το εγχειρίδιο που έχτισε την Ψυχανάλυση διαμέσου των *νόμων του λόγου* (“logos”) ⁸ των *ονείρων*. Κατά τον Freud το όνειρο είναι ένας γρίφος το οποίο πρέπει να μεταχειριζόμαστε ως ένα ιερό κείμενο, δηλαδή να το αποκρυπτογραφήσουμε σύμφωνα με κανόνες. Θεωρούσε το όνειρο ως το κεντρικό αντικείμενο της μελέτης του εσωτερικού κόσμου του ανθρώπου η οποία τον οδήγησε στην ανακάλυψη της **ψυχικής**

---

⁸ Ο Λόγος στη Φιλοσοφία του Πλάτωνος.

πραγματικότητας. Ας σημειωθεί ότι η «Ερμηνευτική των Ονείρων» εκπονήθηκε κατά τη διάρκεια της αυτοανάλυσης του Freud, αρχής γενομένης από το 1896 – 1897. Ο Ernest Jones (μαθητής και βιογράφος του Freud) έγραφε το 1957 ότι δύο σημαντικά κεφάλαια των ερευνών του είναι στενά συνδεδεμένα με την αυτοανάλυσή του: η ερμηνευτική των ονείρων και το ενδιαφέρον του για την παιδική σεξουαλικότητα. Το ίδιο υποστηριξε και ο Kris το 1950.

Η «Ερμηνευτική των Ονείρων» αποτελεί το ιδρυτικό βιβλίο της ψυχανάλυσης. Συνιστά πάνω απ' όλα μια μεθοδολογία. Ο ίδιος ο Freud δήλωνε ότι αυτό το έργο του αποτελεί την αξιολογότερη απ' όλες τις ανακαλύψεις τις οποίες η καλή του τύχη απλόχερα τον επιδαψίλευσε.

Εντούτοις σε όλη του τη ζωή ο συγγραφέας είχε μια συγκρουσιακή στάση απέναντι στο κορυφαίο του έργο. Ο προεξάρχων λόγος ήταν αυτός καθαυτός ο «αυτό-αναλυτικός» χαρακτήρας του έργου, άλλως ειπείν η υποκειμενική προέλευση των περισσοτέρων του ευρημάτων. Εδώ η μέθοδος της έρευνας διέφερε από τις καθιερωμένες ακαδημαϊκές της εποχής του (επικρατούσε τότε ο θετικισμός). Φαίνεται ότι φοβόταν πως οι κριτικοί θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν πρωτίστως επιστημολογικά επιχειρήματα, να του καταλογίσουν ότι οι μελέτες του επί αυτού του αντικειμένου είχαν βασιστεί στην αυτό-αναλυτική διαδικασία και να τον κατηγορήσουν ότι τα όνειρά του ήταν μισό-πλασματικά, εν πάση περιπτώσει υποκειμενικά και συνεπώς αυθαίρετα. Πράγματι αντιμετώπισε την εχθρική στάση κάποιων από τους μαθητές και οπαδούς του (Jung, Adler, Rank, Reich, Reik...). Η συγκρουσιακή στάση αυτού του ίδιου του Freud απέναντι στην «Ερμηνευτική των Ονείρων» είχε αισθητό αντίκτυπο στη δημιουργία του βιβλίου. Επανειλημμένως ανέστειλε ή διέκοψε τη διαδικασία γραφής του εγχειριδίου το οποίο προχωρούσε με πολλές μουτζούρες, διορθώσεις, σβησίματα, μπαλώματα, περικοπές, παραμένοντας έτσι ένα ανοιχτό βιβλίο... Αξίζει να σημειωθεί ότι το 1911 ο Freud σκέφτηκε να αποσύρει το βιβλίο από το εμπόριο και να το αντικαταστήσει από μια μη προσωπική έκδοση.

Πολύ συχνά ο Freud υπογραμμίζει στην *Ερμηνευτική* του ότι πρέπει να συνεχίζουμε μέχρις εσχάτης την ανάλυση των ονείρων. Την ίδια στιγμή, κατά τους περισσότερους μελετητές του κορυφαίου του έργου, τα παραδείγματα που δίνει «δεν πείθουν» στο μέτρο κατά το οποίο πρόκειται γενικά για τα ίδια του τα όνειρα: προφανώς δεν επιθυμούσε να εκθέσει την προσωπική του ζωή ως το πιο ενδόμυχο σημείο.

Κατά την φροϋδική θεώρηση το όνειρο είναι ένα «φυσικό παθολογικό φαινόμενο». Η στέρησή του-όπως προαναφέρθηκε- οδηγεί σε ψυχικές διαταραχές και αυτό γιατί – φτάνουμε τώρα στο διασημότερο, ίσως, «φροϋδισμό»- «το όνειρο είναι ο φύλακας

του ύπνου». Ο ύπνος μας μπορεί να διαταραχτεί από εξωτερικές διεγέρσεις όπως ένας δυνατός θόρυβος. Για να περιφρουρήσει τον ύπνο του το Εγώ του κοιμώμενου είναι σε θέση να παράξει ένα όνειρο εντάσσοντας τον θόρυβο μέσα στη λειτουργία αυτού του ονείρου. Τω όντι, είναι μάλλον σπάνιες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες ο ύπνος μας διακόπτεται από εξωτερικά ερεθίσματα. Στην συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων αυτός σταματάει από έσωθεν διεγέρσεις. Πρόκειται για ανικανοποίητες επιθυμίες και άλυτες συγκρούσεις οι οποίες οδηγούν σε εσωτερικές εντάσεις που θα μπορούσαν να διαταράξουν τον ύπνο μας.

Εν κατακλείδι, δεν ονειρευόμαστε επειδή κοιμόμαστε, αλλά είναι επειδή μπορούμε να ονειρευόμαστε (στο μέτρο κατά το οποίο το καταφέρνουμε...) που κοιμόμαστε.

Ο ίδιος ο Freud υπερτόνισε, όχι αδικώς, τον επαναστατικό χαρακτήρα αυτής της θέσης. Η σωματική κατάσταση του ονειρευόμενου χαρακτηρίζεται ως μία μορφή επαναενεργοποίησης της εμβρυώδους παραμονής στο μητρικό σώμα.

Ο B.D. Lewin (1949)⁹ κάνει λόγο για την **οθόνη του ονείρου**. Πρόκειται για την επιφάνεια πάνω στην οποία φαίνεται ότι **προβάλλεται** το όνειρο. Συνιστά το άσπρο φόντο, παρόν στο όνειρο, ακόμα και όταν δεν το βλέπουμε. Πάνω σε αυτήν την οθόνη ή μπροστά της λαμβάνει χώρα το έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου. Ο ονειρευόμενος σπανίως κάνει αναφορά στην οθόνη του ονείρου. Κατά τον Lewin (1946) είναι το στήθος το οποίο αναπαρίσταται στον ύπνο μέσω της οθόνης του ονείρου. Υπάρχουν συνιστώσες στοματικών φαντασιών στο όνειρο. Πρόκειται εδώ για τη σύνδεση του ονείρου με το πρώτο αντικείμενο του υποκειμένου, το εσωτερικευμένο μητρικό στήθος. Ο ονειρευόμενος συγχωνεύεται με την εσωτερικευμένο μόρφωμα του μαστού (στήθους) και αποχωρίζεται από αυτό όταν ξυπνά. Με αυτήν την έννοια το όνειρο είναι ένα **παλινδρομικό φαινόμενο**, ένα μόρφωμα που αντλεί τις ρίζες του στο βίωμα του θηλασμού (πρώιμη σχέση του βρέφους με το στήθος). Ο πρώτος ύπνος του παιδιού είναι άνευ ονειρικού περιεχομένου. Τα μεταγενέστερα *υπναγωγικά* φαινόμενα τα οποία προηγούνται του ύπνου αναπαριστούν μια στοματική ενσωμάτωση του στήθους. Επίσης η οθόνη του ονείρου αναπαριστά την *πραγμάτωση της επιθυμίας για ύπνο*. Κατά τη στιγμή που

---

⁹ Στο άρθρο του "Sleep, the Mouth and the Dream Screen", 1949.

αποκοιμιόμαστε το στήθος περιλαμβάνεται στον αντιληπτικό μας κόσμο: επιπεδώνεται ή τείνει να γίνει επίπεδο. Κατά την αφύπνιση εξαφανίζεται.

Συμπερασματικά, Το όνειρο προβάλλεται πάνω στο επίπεδο στήθος, την οθόνη του ονείρου.

Το όνειρο και ο κινηματογράφος

Η χρήση της γλώσσας στην ψυχανάλυση γίνεται γλώσσα των εικόνων στον κινηματογράφο. Η κινηματογραφική τέχνη και τεχνική είναι οι μόνες οι οποίες επιτρέπουν μια τόσο υψηλή ταχύτητα ακολουθίας των εικόνων ώστε αυτή να «μιμείται» απόλυτα την κινητική ρευστότητα και ευμεταυλητότητα των αναπαραστάσεων του ψυχικού μας οργάνου. Είναι προφανής και στις δύο λειτουργίες η αναλογία αφενός της διαδικασίας του *ονείρου* όπως το κατανοεί η ψυχαναλυτική πράξη και αφετέρου της κινηματογραφικής αλληλουχίας των κινούμενων φωτεινών εικόνων ο μηχανισμός της οποίας μπορεί να προσιδιάζει σε αυτόν της ονειρικής μας ζωής (η «οθόνη του ονείρου»). Άλλωστε η ψυχαναλυτική προσέγγιση της φαντασιοκοπίας του κινηματογραφικού έργου βασίζεται μεταξύ άλλων στην αποκάλυψη της «**εργασίας του ονείρου**» η οποία συμπυκνώνεται μέσα στην πλοκή. Πρόκειται για το πρότυπο της ανάλυσης μιας επιφάνειας εικόνων οι οποίες κρύβουν κάτι άλλο (αλληγορία και συμβολισμός). Δεν θα συνιστούσε το ίδιο της όποιας καλλιτεχνικής παραγωγής ή συμπύκνωση ενός άπειρου αριθμού λανθανόντων περιεχομένων;

Η μελέτη του κινηματογραφικού έργου με φροϋδικούς όρους-Bruce Kawin, Marsha Kinder, Robert Eberwein κ.α.- αφορά τόσο στην διερεύνηση των προσώπων (ήρωες, χαρακτήρες) της ταινίας όσο και του εμπνευστού της ο οποίος καθώς δημιουργεί συγκεντρώνει την προσοχή του στο ασυνείδητο της ψυχής του, «τείνει το ους» σε όλα τα ενδεχόμενά της και τους επιτρέπει μια καλλιτεχνική έκφραση αντί να τα λογοκρίνει. Μήπως τελικά οι κινηματογραφιστές γνωρίζουν για το ασυνείδητο περισσότερο ακόμα και από τους ψυχαναλυτές; Επίσης σε ποιόν βαθμό τελικά οι ίδιοι μπορεί να προβάλλουν εαυτόν επί των ηρώων των ταινιών τους και σε ποιο βαθμό μέσα από την κινηματογραφική επανάληψη μιας ίδιας θεματικής «φθείρουν» το τραυματικό μέσα τους (π.χ. έργα του P.Almodovar κ.α.). Όσο για τον θεατή αυτός είναι μοναδικός, συγκινείται με τον δικό του προσωπικό τρόπο και προσδίδει στην

ταινία -ως ξεχωριστός ερμηνευτής- τα δικά του νοήματα. Οι αναμνήσεις του προβάλλονται στην λευκή φωτεινή οθόνη έτσι ώστε ο κινηματογράφος να συμμετέχει στην ιστορία αυτής καθεαυτής της παιδικότητάς του καθώς το εξωτερικό- συλλογικό (αυτό που δείχνει η ταινία) μπορεί να γίνεται εσώτατο και ιδιωτικό (τον αφορά προσωπικά). Τότε είναι ως εάν οι πολύ πρώιμες περιπέτειες του θεατή να ξεπηδάνε μέσα από την οθόνη. Αν αυτός ευχαριστιέται να βλέπει ταινίες είναι επειδή ηδονίζεται καθώς το Εγώ του χωρίζεται σε **μερικά Εγώ** που αναπαρίστανται από τους διάφορους ήρωες της ταινίας οι οποίοι συγκρούονται αναμεταξύ τους. Πρόκειται για την ταύτιση του θεατή με τους χαρακτήρες του έργου οπότε αυτός μπορεί να ζει π.χ. την ηρωική επανάσταση κατά του πατέρα (ή των αναπαραστάσεών του) ή μια μαζοχιστική ικανοποίηση στην ταύτιση με τον πολυπαθή ήρωα, πάντα εκ του ασφαλούς αφού στην πραγματικότητα δεν απειλείται ο ίδιος. Το πολύ γνωστό γαλλικό περιοδικό «*Les cahiers du cinema*» είναι επηρεασμένο από τις ιδέες του ψυχαναλυτού *Lacan* και του φιλόσοφου *Derrida* οι οποίοι διερευνούν το βίωμα του κοινού, τις «βαθειές δομές» που επενεργούν μέσα στο έργο και τον τρόπο μέσω του οποίου παράγεται το νόημά του. Κοντά σ'αυτούς είναι και ο *Christian Metz* οι ιδέες του οποίου μελετώνται υποχρεωτικά στις πανεπιστημιακές κινηματογραφικές σπουδές. Κατά τον *Lacan* η κάμερα συνιστά ένα «βλέμμα» και μια προοπτική κοιτάγματος επί της αφηγηματικής αλληλουχίας της ταινίας. Έτσι ο κινηματογράφος θα μπορούσε να αποτελεί μια ιστορική συνέχεια της πατριαρχίας καθώς προάγει το βλέμμα του αρσενικού ήρωα και υποβιβάζει τη γυναίκα ως απλό αντικείμενο κοιτάγματος.

Το όνειρο ως παλινδρομικό φαινόμενο

Ο Freud (1916-1917) έγραψε ότι όταν οι άνθρωποι πάνε να κοιμηθούν γδύνουν τις ψυχές τους και αφήνουν κατά μέρος τις περισσότερες από τις κατακτήσεις (δραστηριότητες, δυνατότητες, ικανότητες) τους σε σωματικό επίπεδο. Εκτός από τη στάση του σώματος είναι επίσης η ζεστασιά αλλά και το κράτημα των διεγέρσεων σε απόσταση τα οποία συνεισφέρουν σε αυτήν την σχεδόν συνολική απόσυρση από τον περιβάλλοντα κόσμο και στην αναστολή κάθε ενδιαφέροντος του ονειρευόμενου για αυτόν. Προετοιμάζουμε αυτήν την κατάσταση πηγαίνοντας να κοιμηθούμε. Πράγματι, είναι τότε που γδυνόμαστε και αυτή η γυμνήτευσή μας από τα

περιβλήματα και τα πρόσθετα με τα οποία καλύπτουμε τις σωματικές μας ατέλειες συνοδεύεται από την απάρνηση της πλειοψηφίας των ψυχικών λειτουργιών που κατακτήσαμε εξελισσόμενοι. Εγκαθίσταται έτσι μια κατάσταση μιας εξαιρετικής «εγγύτητας» με αυτό που υπήρξε η απαρχή της ανάπτυξης της ζωής μας. Έτσι το όνειρο αφορά σε μια **χρονική παλινδρόμηση** η οποία οδηγεί τη λιβιδώ του ονειρευόμενου σε έναν **πρωτογενή ναρκισσισμό** (αμυντικός μηχανισμός της «στροφής επί εαυτού»). Πρόκειται για τον ναρκισσισμό της κατάστασης του ύπνου. Κατά τον Kanzer (1955) ο ύπνος δεν είναι ένα φαινόμενο πρωτογενούς αλλά δευτερογενούς ναρκισσισμού κατά το οποίο ο κοιμώμενος μοιράζεται τη νύστα του με ένα εσωτερικευμένο (ψυχικό) αντικείμενο.

Στα πολύ μικρά παιδιά όπου είναι ακόμα ρευστή η σχέση ανάμεσα στα εσωτερικά και εξωτερικά αντικείμενα, ο κοιμώμενος μπορεί να φαντάζεται όταν ξυπνά ότι μοιράστηκε την ονειρική του εμπειρία με κάποιον άλλο.

Κλινικό παράδειγμα: αγοράκι τριών ετών σε ψυχοθεραπεία. Είχε κατακτήσει τη δυνατότητα να διαχωρίζει (διαφοροποιεί) τα όνειρά του από τις άλλες σκέψεις του, εντούτοις έκανε κάποια σύγχυση στη σχέση με τη μητέρα του. Τω όντι, όταν ξυπνούσε συνήθιζε να ρωτάει τη μαμά του να του πει παραπάνω πράγματα για το όνειρο σα να επρόκειτο για ένα όνειρο που είχαν δει και οι δυο μαζί («*reve a deux*»).

Ο Lewin (1955) υποστηρίζει ότι ο ναρκισσισμός του ύπνου συμπίπτει με τον ναρκισσισμό του ψυχαναλυτικού ντιβανιού. Υπό αυτό το πρίσμα το έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου συμπίπτει με το έκδηλο αναλυτικό περιεχόμενο.

Εντούτοις μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στον κοιμώμενο και τον αναλύμενο είναι ότι ο αναλυτής ως **αφυπνιστής** προάγει μια αντικειμενοτρόπο σχέση (μεταβίβαση-αντιμεταβίβαση) κάτι το οποίο είναι εκ διαμέτρου αντίθετο από την ναρκισσιστική απομόνωση του ονειρευόμενου Εγώ. Μια άλλη διαφορά είναι ότι ο αναλυτής έχει να κάνει με την ασυνείδητη ενορμητικότητα του ασθενούς του όχι μέσω παλινδρομικών αμυντικών μηχανισμών τους οποίους χρησιμοποιεί το Εγώ του ονειρευόμενου (μετάθεση, συμπύκνωση, ψευδαίσθηση) αλλά διαμέσου της αναγνώρισης, κατανόησης και κατάλυσης της αντίστασης και της παθολογικής χρήσης από τον αναλύμενο των πρωτόγονων (προοιδιπόδειων) αμυντικών μηχανισμών. Ο αναλυτής εργάζεται με τις αντιστάσεις και επί των αντιστάσεων του ασθενούς έτσι ώστε να βοηθήσει το Εγώ του ασθενούς του να έχει πρόσβαση σε καινούργιες πηγές ενέργειας και πιο αποτελεσματικές ψυχικές διεργασίες. Ο Freud μέσω της μεταβιβαστικής σχέσης πέτυχε να βοηθήσει το Εγώ του ασθενούς να φτάσει στις υψηλότερες κατακτήσεις του ασυνείδητου

μετατρέποντάς τες σε συνειδητές γνώσεις εαυτού. Αναμόρφωσε το ασυνείδητο υλικό σε αυτογνωσία , εσωτερική γνώση και επικοινωνία. Πρόκειται για ευρύτατα συναισθηματικά πεδία εσωτερικής ζωής (φαντασία) τα οποία μέχρι τώρα ήταν διαθέσιμα μόνο μεταφορικά διαμέσου των προϊόντων (έργων) των ποιητών, των καλλιτεχνών κ.λ.π

Συμπερασματικά: Το όνειρο είναι απόλυτα εγωκεντρικό και εγωιστικό. Το πρόσωπο το οποίο κατέχει τον κεντρικό ρόλο σε αυτό αποδεικνύεται-τελικά-ότι είναι ο ίδιος ο ονειρευόμενος.

Ο ναρκισσισμός του κοιμώμενου η οποία έχει να κάνει με την αυτοσυντήρηση του, την αγάπη του εαυτού και την αναζήτηση της ικανοποίησης του. Πρόκειται για μία απόσυρση από κάθε επένδυση της λιβιδούς επί του εξωτερικού κόσμου. Το Εγώ αναδιπλώνεται (ναρκισσιστική αναδίπλωση) και μάλιστα αυτή είναι μια αναδίπλωση στο ίδιο το σώμα του ονειρευόμενου αν σκεφτούμε ότι το αρχαιότερο, το πρωιμότερο, το πρώτο μας Εγώ είναι Σωματικό. Συντελείται εδώ μια απόσυρση των επενδύσεων από τον κόσμο και τα αντικείμενα ακόμα μαζικότερη και από την **ψύχωση**¹⁰ : αυτή η απόσυρση έχει μια σημασία άμεσα σωματική. Κατανοούμε έτσι γιατί η ψυχή του κοιμώμενου διευρύνει τις **διαγνωστικές** του ικανότητες ως προς διάφορους αρχόμενους σωματικούς πόνους και οδύνες του ίδιου του εαυτού του. Η παλινδρόμηση του κοιμώμενου προς το σωματικό μεγεθύνει «γιγαντοποιεί» θα λέγαμε, όλες τις σωματικές του αισθήσεις. Είναι μια μεγέθυνση υποχονδριακής φύσης ώστε να αναγνωρίζονται πρώιμα τυχόν σωματικές αλλαγές οι οποίες στην κατάσταση της εγρήγορσης (ξύπνιου) θα πέρναγαν απαρατήρητες .

Ένας προεξάρχων λόγος της ανάγκης μας να κοιμόμαστε αφορά στην εγκατάσταση αυτού του απόλυτου ναρκισσισμού τον οποίο αποζητά ο κοιμώμενος καθώς αποσύρει όλες τις (λιβιδινικές) επενδύσεις του στο Εγώ. Ο ναρκισσισμός εδώ υπεξαιρεί όλη την ενέργεια η οποία επενδύθηκε στις διεγέρσεις (ερεθίσματα) κατά τη διάρκεια της ημέρας.

---

¹⁰ Υπενθυμίζουμε ότι στην ψύχωση η αντικειμενοτρόπος λιβιδώς γίνεται ναρκισσιστική (δευτερογενής ναρκισσισμός).

Ποιος τελικά είναι ο σκοπός του ονείρου; Η επικρατούσα απάντηση είναι ότι **το όνειρο δεν είναι παρά η εκπλήρωση μιας επιθυμίας** (Freud 1895). Πρόκειται για την **εκπλήρωση ευχών**: ευσεβείς πόθοι, νοσταλγίες, οχληρότητες, φάρσες. Ας υπενθυμίσουμε ότι οι ενορμήσεις της ζωής διέπονται από την **αρχή της ευχαρίστησης** (ή αρχή της ηδονής). Πρόκειται για την τάση το Εγώ μας να κρατάει το ευχάριστο και να πετάει, να «φτύνει» το δυσάρεστο.

Εν κατακλείδι: ο Freud συνέδεσε τα όνειρα με το ασυνείδητο και την ασυνείδητη επιθυμία. Το όνειρο είναι μια απεικόνιση της εκπλήρωσης επιθυμιών. Αφορά στη ψυχική λειτουργία της εκπλήρωσης της ενόρμησης μέσω εικόνων. Εντούτοις τα όνειρα δε συνιστούν μόνο εκπληρώσεις επιθυμιών. Υπάρχουν επίσης όνειρα που αφορούν σε φόβους σε προβληματισμούς, σκέψεις, περιέχουν αναμνήσεις κ.λ.π

Αρχικά ο Freud υποστήριζε ότι τα όνειρα είναι προεξαρχόντως σεξουαλικής φύσεως και υποτίμησε την σημασία της απωθημένης επιθετικότητας. Δεν πρέπει να συγχέουμε αυτήν την πραγμάτωση (ικανοποίηση) με την επί του πραγματικού ικανοποίηση της επιθυμίας. Το όνειρο υποκαθιστά την πράξη (το πέρασμα στην πράξη) : αντί να (δια) πράττω ονειρεύομαι.

Κατά τον Freud λοιπόν, το όνειρο είναι η εκπλήρωση μιας ευχής¹¹. Μόνο η επιθυμία είναι αυτή που μπορεί να «βάλει μπροστά» το ψυχικό μας όργανο. Το όνειρο εκπληρώνει την επιθυμία την οποία η πραγματικότητα, η κοινωνία, ο νόμος απαγορεύουν. Εκπληρώνοντας την επιθυμία, το όνειρο - όπως και η ηδονή - υπακούει ταυτόχρονα τόσο στον «έρωτα» όσο και στον «θάνατο»¹².

Ο Freud υποστήριζε ότι η ικανοποίηση της επιθυμίας αποτελεί ένα κοινό χαρακτηριστικό του ονείρου και της ψύχωσης. Χαρακτήριζε τα όνειρα ως στιγμιότυπα αβλαβών ψυχώσεων και ψευδαισθήσεων

---

⁴ Σε αυτό συνηγορούν πρωτίστως τα όνειρα που βλέπουν τα μικρά παιδιά τα οποία εντούτοις συχνά δεν είναι ενδιαφέροντα στο μέτρο κατά το οποίο δεν θέτουν γρίφους (αινίγματα).

¹² Πρόκειται για την ψευδαισθητική εκπλήρωση των παθών μας. Κατά τον συγγραφέα Μ. Καραγάτση «το πάθος συνταυτίζει τον έρωτα με τον θάνατο...η καταστροφή συντελείται τη στιγμή που καταλύεται το σύνορο που χωρίζει το πάθος από τον Λόγο και επιχειρείται έτσι η υπέρβαση». (Μ. Καραγάτσης, «Η μεγάλη Χίμαιρα», εκδ. Εστία, 2004, σελ. 8). Το σύνορο αυτό «κρατάει» μέσω του ονείρου ώστε να μην συντελεστεί η καταστροφή (Βλέπε «Οιδίπους Τύραννος» του Σοφοκλή για τα πάθη του οίκου των Λαβδακιδών ήτοι τα συνεπακόλουθα της πίεσης των ενορμητικών ώσεων).

(αυταπατών) κατά τη διάρκεια του ύπνου. Και άλλοι όπως ο W. Griesinger υπερθεμάτισαν τη μεγάλη αναλογία της τρέλας και του ονείρου. Και στις δύο περιπτώσεις το υποκειμενικό αναγγέλλεται προς τα έξω και δραματοποιείται μέσω εικόνων που είναι ψευδαισθήσεις. Και στα δύο είδη όνειρο και ψευδαίσθηση, το Εγώ εξασθενεί ώστε να μην μπορεί να ασκεί μια αποτελεσματική κριτική σκέψη. Δέχεται τα πράγματα τα πιο παράξενα και τα πιο άτοπα ως απόλυτα δυνατά να συμβούν. Το όνειρο δίνει στον δυστυχή, ο οποίος υποφέρει στο σώμα και στην ψυχή ό,τι η πραγματικότητα του αρνείται : ευημερία και ευτυχία. Ο αλυσοδεμένος στη φυλακή του ονειρεύεται λουκούλλεια γεύματα, ο ζητιάνος ότι είναι πλούσιος. Αυτός στον οποίο ο θάνατος πήρε το αγαπημένο του πρόσωπο, βλέπει στον ύπνο του πως είναι μαζί του δεμένος για πάντα. Ας σημειωθεί ότι είναι η πλαστή κατοχή αγαθών και η φανταστική ικανοποίηση των ευχών και επιθυμιών οι οποίες συνιστούν το συνηθέστερο, τη πεμπουσία του παραληρήματος των ψυχικά ασθενών.

Η εργασία του ονείρου

Ο Freud μιλά για το ασυμβίβαστο, την αγιάτρευτη **σύγκρουση** ανάμεσα αφενός στην ανάγκη για άμεση πάση θυσία εκφόρτιση (ανακούφιση) των ενστικτωδών διεγέρσεων και αφετέρου μιας αρχής, της **αρχής της πραγματικότητας**¹³, η οποία επιβάλλει μία σταθερά θεσμοθετημένη σχέση (ηθικοί, κοινωνικοί περιορισμοί) με τον περιβάλλοντα εξωτερικό κόσμο. Το όνειρο θα συνεισφέρει και αυτό ¹⁴ στη **λύση** της σύγκρουσης αυτής μέσω μιας διαδικασίας σχηματισμού την οποία ονομάζουμε **εργασία του ονείρου**. Πρωτεργάτης αυτής της εργασίας όπως και κάθε μορφής ψυχικής εργασίας (π.χ εργασία του πένθους), είναι η αμυντική διαδικασία της **απόθησης**. Η απόθεση θα «διωρυγοποιήσει» την πιεστική λιβιδινική δύναμη (ανεκπλήρωτοι πόθοι) η οποία, όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί το βασικό «υλικό» εκκίνησης του σχηματισμού του ονείρου. Σε ό,τι αφορά το όνειρο το ουσιώδες είναι η διαδικασία της *εργασίας* του. Αυτή συνιστά μέρος της επεξεργασίας της ασυνείδητης σύγκρουσης. Αφορά σε μια *ενδοψυχική επικοινωνία μεταξύ ασυνείδητου και συνειδητού*. Είναι ακριβώς αυτή η οποία κατά την ψυχαναλυτική διαδικασία συγκροτεί έναν μέσον επικοινωνίας με τον ψυχαναλυτή. Είναι μεγάλο και σημαντικό το έργο του Εγώ έτσι ώστε να φέρει εις πέρας την ψυχική (δι)εργασία η οποία συντελείται στο όνειρο.

---

¹³ Πρόκειται για το εσωτερικευμένο Υπερεγώ

¹⁴ Μαζί με τον σχηματισμό των νευρωτικών συμπτωμάτων, τις παραπραξίες, την λανθάνουσα γλώσσα κλπ.

Εν κατακλείδι, η νύχτα και η μέρα συναντώνται σε ένα **συμβιβασμό** τον οποίο ονομάζουμε όνειρο. Πρόκειται για το προϊόν μιας ψυχικής εργασίας του Εγώ (**εργασία του ονείρου**), δηλαδή μιας έντονης δραστηριότητας ¹⁵ η οποία ζωογονείται από την αντίθεση (σύγκρουση) ανάμεσα στις επιθυμίες και τις άμυνες του Εγώ. Είναι η διαλεκτική στρατηγική της επιθυμίας και της «ικεσίας» για αγάπη του υστερικού. Η «έργω» ικανοποίηση παρεμποδίζεται αλλά η επιθυμία διατηρείται επ'απειρον.

Κατ'αναλογίαν το **νευρωτικό σύμπτωμα** είναι ένα όνειρο μακράς διάρκειας στην κατάσταση του ξύπνιου. Οι αμυντικοί μηχανισμοί του Εγώ του νευρωσικού συγκρατούν μεταμφιεσμένο το λανθάνον περιεχόμενο (συμβολισμός) του νευρωτικού συμπτώματος. Άλλα φαινόμενα που προσιδιάζουν στο όνειρο είναι οι **ελεύθεροι συνειρμοί**, οι **παραπραξίες**, τα **ανέκδοτα**... Εντούτοις μόνο το όνειρο μπορεί να αποκαλύπτει τόσα πολλά για τη δύναμη της ψυχής. Τα lapsi της γλώσσας μπορούν να αποκαλύπτουν κάποια ασυνείδητη γνώση αλλά σπάνια επισυμβαίνουν στην ανάλυση: οι άμυνες ταχύτατα επαναδραστηριοποιούνται.

Το προεξάρχον σημείο **εκκίνησης** του ονείρου αφορά περιοχές της ψυχής (εδώ το ψυχικό όργανο «χαρτογραφείται») οι οποίες σηματοδεύτηκαν παιδιόθεν από το ορόσημο της **ηδονής** και της προσήκουσας αγωνίας εξαιτίας της. Πρόκειται για τη σύγκρουση ανάμεσα στο οικουμενικό δίπολο επιθυμία (πρωτίστως οιδιπόδειας προβληματικής) – φόβος. Κάτω απ'αυτές τις συνθήκες οι συγκρουσιακές περιοχές εκκίπνουν της συνείδησης. Πρόκειται για του απωθημένους μας πόθους (τα «ποθημένα» μας...).

Αφορά πρωτίστως σε μια οπτική εμπειρία στη διάρκεια της οποίας η πλειοψηφία των παιδικών αναμνήσεων έρχεται στην ενήλικη ζωή υπό μορφήν εικόνων ή σκηνών. Μέσω του ονείρου ικανοποιούνται (ψευδαισθητικά, εικονικά) οι παιδικές μας επιθυμίες. Το όνειρο συμπίπτει με μία **παλινδρόμηση** στο **παιδικό**. Πρόκειται για ένα κομμάτι παιδικής ψυχικής ζωής.

Πρόκειται για μια παλινδρόμηση προς τον πραγματισμό και τον ανιμισμό. Στην πρώιμη παιδική ηλικία τα συμβάντα γίνονται αναμνήσεις με πραγματιστικό τρόπο (εικόνες). Ακόμα και όταν το παιδί μάθει να μιλάει η σκέψη του κυριαρχείται πρωτίστως από εικονικές αναπαραστάσεις. Πράγματα που άκουσε μετατρέπεται σε εικόνες (Schur 1966, Lewin 1968). Πρόκειται για ένα είδος **μνήμης** το οποίο

---

¹⁵ Βλέπουμε ότι κατά τον ύπνο η ονειρική δραστηριότητα είναι μία έντονη ψυχική λειτουργία. Αυτό σε αντιδιαστολή με τις παλαιότερες αντιλήψεις κατά τις οποίες στον ύπνο οι εσωτερικές λειτουργίες υποτονούν.

ονομάζουμε αντικειμενοποιημένη εμπειρία, κατά το τέλος του πρώτου ή την αρχή του δεύτερου έτους της ζωής (Wachler, 1937; Spitz, 1965). Ο ονειρευόμενος αντιλαμβάνεται τα μορφώματα του ονείρου ως απτά (χειροπιαστά) και ζωντανά. Άλλωστε τόσο το όνειρο όσο και τα παιδιά κάνουν χρήση των εικαστικών-εικονικών αναπαραστάσεων. Υπάρχουν πρωτογενείς εγγραφές οι οποίες προκύπτουν από το παιδικό σώμα και συγκινησιακές καταστάσεις οι οποίες δε μπορούν να ανακαλούνται αλλά αναδύονται εν είδει ψυχικών εικόνων και αισθήσεων στα όνειρα. Κατά τον Greenson (1972) τα προεξάρχοντα στοιχεία τα οποία υπεισέρχονται στα όνειρα αφορούν πρωτίστως στις πρωτόγονες-παιδικές και όχι στις ώριμες εκφάνσεις των ψυχικών παραμέτρων (Εκείνο, Εγώ, Υπερεγώ). Οι εξελιγμένες μορφές του Εγώ υπεισέρχονται πολύ σπανιότερα. Αυτό είναι ένδειξη του υψηλού βαθμού στον οποίο επιτελείται **παλινδρόμηση** στο όνειρο. Κατά την Anna Freud (1965) σε όλα τα ψυχικά παλινδρομικά φαινόμενα επισυμβαίνει μια άνιση και επιλεκτική-κατά περίπτωση ψυχικής λειτουργίας-παλινδρόμηση των ψυχικών παραμέτρων.

Το να ονειρευόμαστε είναι ισοδύναμο με το να θυμόμαστε στο μέτρο που υπάρχει ανάμνηση η οποία κάτω από άλλες συνθήκες είναι αδύνατη λόγω της λογοκρισίας του Υπερεγώ. Η παλινδρόμηση στο όνειρο είναι **τοπική**. Αυτό σημαίνει ότι επειδή καθώς κοιμόμαστε δεν υπάρχει ούτε αντιληπτική δυνατότητα ¹⁶ ούτε ικανότητα για κίνηση (κινητικότητα) ο ονειρευόμενος δεν «κινδυνεύει» από μία επί του πραγματικού πραγμάτωση της παιδικής σεξουαλικής επιθυμίας, η οποία τον διακατέχει. Έτσι η διέγερση από την επιθυμία δεν μπορεί παρά να παλιρροεί μέσα στον ψυχισμό (τοπική παλινδρόμηση), ο οποίος θα κινήσει προς τα εμπρός την εργασία του ονείρου. Επίσης η παλινδρόμηση στο όνειρο είναι **μορφολογική** στο μέτρο κατά το οποίο ο χαρακτήρας του ονείρου είναι **ψευδαισθητικός (αυταπάτη)**.¹⁷ Τω όντι, στο όνειρο το μονοπάτι της ικανοποίησης χαρακτηρίζεται ως «**ψευδαισθητικό**», επειδή η ευχαρίστηση είναι αποκομμένη από την αντίληψη (ώραση – ακοή), αλλά επενδεδυμένη στην ψευδαίσθηση της πραγματικότητας (αυταπάτη).

Κατά τον Δημόπουλο (2014) η **μορφολογική παλινδρόμηση** είναι το πέρασμα από τη δευτερογενή στην πρωτογενή διαδικασία, δηλαδή σε κατώτερα στάδια πολυπλοκότητας, όπου προέχει η μετάβαση από το λόγο στην εικόνα. Η αναπαράσταση της λέξης αποεπενδύεται.

Τόσο η τοπική όσο και η μορφολογική παλινδρόμηση στο όνειρο συνιστούν τη **χρονολογική παλινδρόμηση** προς την απωθημένη παιδικότητα μας (παιδικές επιθυμίες).

¹⁶ Δεν υπάρχει δυνατότητα «αγκίστρωσης» στο πραγματικό.

¹⁷ όχι απαραίτητα σε όλα τα όνειρα

Ως γνωστό, κατά την ψυχαναλυτική θεωρία, ο τόπος των αποθημένων ενορμητικών αναπαραστάσεων είναι το ασυνείδητο. Έτσι, το όνειρο μέσω αυτής της παλινδρόμησης οδηγεί στο ασυνείδητο.

Κατά την Khan (στον Δημόπουλο 2014), ψυχικές παρουσίες όπως αυτές του ονείρου ή της ονειροπόλησης συνιστούν παρουσιάσεις στον εαυτόν μας υλικών του ασυνειδήτου, ψυχικές παραγωγές οι οποίες επιτρέπουν να βιώνεται μια εμπειρία ως πραγματική και παρούσα χωρίς να εντάσσεται σε οποιοδήποτε έλλογο πλαίσιο αναφοράς.

Εν κατακλείδι, Το όνειρο είναι ένα ψυχικό (ψυχοποιημένο) μέσο ψευδαισθητικής (εικονικής) ικανοποίησης των ασυνειδήτων, απαγορευμένων παιδικών επιθυμιών, πρωτίστως σεξουαλικών. Αυτό έκανε τον Freud (1900) να το ανακηρύξει ως τη βασιλική οδό (via regia) για να φτάσουμε στο ασυνείδητο σε αυτή τη δεξαμενή/ «τράπεζα» των λιβιδινικών παθών. όνειρο δεν αποτελεί μόνο τη «βασιλική οδό»-via regia-για την εξερεύνηση του ασυνειδήτου αλλά και το μονοπάτι για την κατανόηση της δομής και λειτουργίας του ψυχικού μας οργάνου.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική-Μεταφρασμένη

Δημόπουλος Β. «Η ψυχική μορφοποίηση στην ψυχανάλυση», Περιοδικό (Δελτίο) 51 της Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας, Αθήνα 2014.

Evans D.: «Εισαγωγικό Λεξικό της Λακανικής ψυχανάλυσης» (Εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα 2005).

Καραγάτσης Μιχάλης: «Η μεργάλη χίμαιρα», εκδ. Εστία, Αθήνα 2005

Μαδιανός Μ: «Κλινική ψυχιατρική», εκδ. Καστανιώτης, 2003.

Μάνος Ν.: «Βασικά στοιχεία κλινικής Ψυχιατρικής» , University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.

Παπαδόπουλος Ν. : «Λεξικό της ψυχολογίας», Σύγχρονη Εκδοτική , Αθήνα 2005.

Φιλιππόπουλος Γ.Σ. : «Δυναμική Ψυχιατρική», Α.Καραβία , Αθήνα 1971.

Freud S.: «Η ερμηνευτική των ονείρων», εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1992

Freud S.: «Όνειρα, Μέντιουμ και αποκρυφισμός», εκδ. Κοροντζή, Αθήνα 2004

- Freud S.: «Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ», εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1994
- Freud S.: «Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας», Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα 1994
- Freud S.: «Τοτέμ και ταμπού», Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα 1974
- Freud S.: «Όνειρα, Μέντιοι και Αποκρυφισμός», Εκδόσεις Κοροντζή, Αθήνα 2004
- Χαρτοκόλης Π. : «Εισαγωγή στην Ψυχιατρική», Θεμέλιο, Αθήνα 1991 . 23
- Χουντουμάδη Α.-Πατεράκη Λ., «Σύντομο Λεξικό Ψυχολογικών Όρων» Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννενα 1989.
- Windgassen – Tolle: «Ψυχιατρική», Εκδόσεις Παρισιάνος 2003 .
- Βαμβαλής Γ.: «Ξαναδιαβάζοντας τον Φρόυντ», Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα 2000

Ξενόγλωσση

- Chemana R. , Vandermersch B. : «Dictionnaire de la Psychanalyse» ,Larousse, Paris 1995 .
- Chrycroft : «A critical Dictionary of Psychoanalysis», Penguin,1972 .
- Coen S.J.: «The passions and perils of interpretation (of dreams and texts)»: An appreciation of Erik Erikson’s dream specimen paper, New York, Int. J. Psycho-Anal. (1996)77. 537
- De Monochaux C.: «Dreaming and the organizing function of the ego», London, Int. J. Psycho-Anal. (1978)59. 443
- De Mijola A.: «Dictionnaire de la Psychanalyse» , Calmann –Levy , 2002.
- Ey H-, Bernard P., Brisset Ch.: «Mannuel de Psychiatrie», Masson, Paris 1989 .
- Fenichel O.: «The Psychoanalytic theory of Neurosis», Rutledge and Kegan Paul, London 1982 .
- Greenson R.: «The Technique and Practice of Psycho –Analysis», the Hogarth Press, London 1994 .
- Grubrich- Simits I.: «How Freud wrote and revised his interpretation of dreams», London, The British Psycho-Analytical Society, English-speaking Weekend Conference, 13th- 15th October 2000
- Gutheil E.A.: «The handbook of dream analysis», New York, Liveright, 1979
- Kaufmann P.: «L’apport freudien» ,Larousse, Paris 1998.
- Kernberg O.: «Borderline conditions and Pathological Narcissism», Jason Aronson, Inc 1976 .

- Laplanche J., Pontalis J.-B.: «Vocabulaire de la Psychanalyse», P.U.F. , Paris 1967
- Michel A.: «Dictionnaire de la Psychanalyse» , Encyclopedia Universalis, Paris 2001
- Pieron H.: «Vocabulaire de la Psychologie», P.U.F., Paris 1981
- Port A.: «Manuel Alphabetique de Psychiatrie» , Puf, 1986 .
- Reich W. , «Character Analysis» Ed.Noonday, New York 1991 .
- Roudinesco E, Plon M.: «Dictionnaire de la Psychanalyse» , Fayard , 1997
- Masud M. Khan R.: «Dream psychology and the evolution of the psycho-analytic situation, The International Journal of Psycho-analysis», London 1962
- Mautner B.: «Freud's Irma dream: A psychoanalytic interpretation», New York, Int. J. Psycho-Anal. (1991)72. 275